

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дніпро-Дністровського межиріччя II—V ст. — К., 1972.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднееримского времени правобережной Киевщины. — К., 2007.

Пашкевич Г.А. Результаты палеоэтноботанических исследований культур рубежа нашей эры территории Украины // АИУ в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конференции Института археологии АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 151.

Одержано 14.04.2009

Л.С. Клейн

ПЕРЕГЛЯД КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова)¹

Археолог і його праця. Праця С.Ж. Пустовалова «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», що вийшла українською мовою у Києві 2005 р., через низку причин (серед яких і слабкий книгообмін з Україною) потрапила до мене в руки тільки зараз. Це найсолідніша й змістовна праця щодо катакомбних культур за останнє десятиліття. Моя наукова діяльність починалася з вивчення катакомбних культур, а С.Ж. Пустовалов студентом навчався у мене в Ленінградському університеті, потім працював у Києві під керівництвом В.Ф. Генінга, з яким я неодноразово дискутував з приводу теоретичних проблем. Тож для мене природним було відгукнутися на цю роботу, хоча писати рецензію вже дещо запізно. Ці свої зауваження подаю замість рецензії.

С.Ж. Пустовалов десятки років брав участь в археологічних експедиціях, за його участі відкрито в катакомбах модельовані черепи (маски на черепі), він виявив (не пропустив!) надзвичайно важливу пам'ятку — Молочанське святилище. З 1980 р. вчений видав десь 70 робіт щодо катакомбних культур України, а за чверть століття подав узагальнювальну працю. З її тону та змісту видно, що новації С.Ж. Пустовалова потрапили на несприйняття і запеклу критику декотрих колег. Тому цікаво розібратися.

Головна новація С.Ж. Пустовалова полягає у тому, що він узагальнив і розвинув міркування багатьох археологів про те, що катакомбні культури якийсь час співіснували з ямними, що був перехідний період з ямно-катакомбною культурою. С.Ж. Пустовалов висунув ідею, що це був не перехідний період, що він заповнював увесь час побутування катакомбних культур і що всі ці культури співіснували на одній території. Це співіснування автор пояснив як їхню взаємодію в станово-кастовому суспільстві, де ямна культура представляла нижчий шар (переможене місцеве населення), а катакомбні культури (їх він виділяє загалом дві: інгульську та східноукраїнську) становили вищі касти, що походили з мігрантів-завойовників. Таким був їхній шлях до державного ладу.

Почасти в цих ідеях він спирається на мої старі уявлення щодо міграційного походження катакомбних культур та на мої не такі старі ідеї про їхній зв'язок з Індією. Але я говорив про міграції донецької катакомбної культури з Ютландії через Балкани і вбачав у мігрантах індоєвропейців, а С.Ж. Пустовалов, не відкидаючи цього стосовно донецької культури, висуває на перший план іншу культуру — інгульську, яку виводить із Анатолії. Індію я залучав для пояснення деяких особливостей катакомбних поховань, аби зробити висновок про їх індоарійську належність. С.Ж. Пустовалов же відмовляє катакомбникам в індоєвропейській належності взагалі, вважаючи їхню культуру за походженням близькосхідною, а за мовою афроазійською (чи північнокавказькою). Їхню

¹ Л.С. Клейн підготував статтю-рецензію для одного з російських профільних видань, але на пропозицію редколегії нашого журналу погодився на публікацію української версії.

знакову систему він зближує з консонантним ранньосемітським алфавітом Бібла.

Це вельми цікаві ідеї, які могли з'явитися лише в безперечно талановитого, сміливого й обізнаного археолога. Висунення їх — велика заслуга С.Ж. Пустовалова. Питання, однак, утім, яка система доказів.

Праця обсягом понад 400 сторінок формату А4 складається з восьми розділів, додатків (каталоги деяких категорій джерел), а також цифрових таблиць та ілюстрацій, які разом (таблиці та ілюстрації) займають половину тому.

Автор добре володіє численною літературою з обраного предмета. В бібліографічному переліку 866 робіт, із них 87 — іноземними мовами. Ця частина списку, щоправда, могла б бути доповненою важливими роботами, особливо з методики соціоархеології та етнічної інтерпретації. Поза тим, у цій частині списку назви праць (усіх, крім англомовних) так рясніють граматичними помилками, що вказувати на них безглуздо, а вся діакритика (німецькі умляути, французькі аксани тощо) просто опущена. Незнання німецької спонукає автора до іменування Ф. Бена (F. Behn) Бехном. У таких випадках слід бути обережнішим.

Із дотичних безпосередньо до теми можу відзначити лише три роботи, які автор упустив. Перша — це стаття В.І. Равдонікаса (1929) щодо спільних поховань «Обряд умерщвления женщин в древности». Публікація важлива для теми, оскільки з неї почалося соціоархеологічне вивчення колективних поховань. Друга — це моя німецькомовна стаття «Багаті катакомбні поховання» (Клейн 1967). Вона, щоправда, у списку літератури є, але (на відміну від інших робіт поруч) без вказівки сторінок. Автор її явно не читав, тому що вона зовсім відсутня в його аналізі. У праці я вказував, що за тією вибіркою, якою я тоді володів, багаті поховання супроводжувалися не бойовими сокирами або булавами, а крем'яними вістрями стріл. Тому я тоді дійшов висновку, що саме стріли й були ознакою влади у катакомбників. Це я зіставляв з відомою символікою влади у кочовиків, коли царські чиновники пред'являли як знак влади стрілу чи кілька стріл, а царя зображували з луком. Із цієї у зв'язку можна не погоджуватися, але якось відзначити її було варто. Не названо також мою російськомовну працю щодо походження індоаріїв (Клейн 1980), хоча англомовну 1984 р. наведено.

Розділам книги передує список скорочень, на мій погляд, занадто великий (запам'ятати їх неможливо, доводиться увесь час до нього звертатися). А от покажчики відсутні, на

жаль. Оскільки я заговорив про технічні недоліки праці, вкажу й промахи з термінологією. Автор скрізь іменує «дромосом» коридор, що пов'язує шахту з катакомбою. Дромос — слово грецького походження, а в Греції та серед античників прийнято називати дромосом саму шахту. Щоб уникнути плутанини, не слід поіншому вживати цей термін.

Друге зауваження стосується термінів «висока» й «низька», «підвищити» й «понизити» стосовно до дат. Автор застосовує їх як ідентичні зі словами (відповідно) «пізня» й «рання», «омолодити» й «подавнити». Він виходить зі звичного археологічного уявлення щодо стратиграфії (високий = пізній). Але інші автори так само логічно вживають ці терміни в протилежному значенні (високий = ранній), виходячи з виразу «високий вік». Щоб уникнути плутанини, краще ці терміни не вживати або відразу ж пояснювати значення.

Але повернуся до структури книги. У першому розділі «Актуальні проблеми катакомбної спільності» автор окреслює стан її вивченості і завдання дослідження. Це, можна сказати, короткий вступ до всієї праці.

Другий розділ (по суті, перший), дуже важливий: «Теоретико-методологічні основи дослідження». Автор говорить про принципи соціологічної реконструкції й виявлення етнічних відносин за археологічними матеріалами. Далі він розглядає роботу археологів з вивчення взаємин центра й периферії та у зв'язку із цим окреслює станово-кастову систему як модель і розвиток подібних відносин. У цьому розділі опрацьовано досить цікаві розробки кастової системи як різновиду чіфдома або первісного суспільства на шляху до державності. Окреслено можливі археологічні ознаки цих явищ. Наприклад, виявлення обряду анулома — переходу жінок через шлюб до вищої касті. Продумано, як це можна виявити, порівнюючи поховання різних соціально-етнічних груп.

Не менш важливим для наступного викладу є й третій розділ — «Загальна характеристика джерела». Автор описує тут курганні поховання та їхній інвентар, потім ґрунтові могильники й, нарешті, побутові пам'ятки, насамперед поселення. Здавалося б, що тут кардинального? Простий опис і класифікація матеріалів, охоплених дослідженням. Але ж ні, тут закладено багато якостей усього дослідження — і позитивні, і недоліки. У змістовному плані цей розділ, як на мене, є базовим для всієї праці.

Четвертий розділ має назву «Етно-соціальна характеристика катакомбного населення за

даними поховального обряду». Тут маємо такі підрозділи: «Етнічна характеристика катакомбного населення», «Реконструкція етнічної структури», «Етнотипологія» та навіть «Етнолінгвістична характеристика катакомбного населення». Насправді ж у розділі розглядається питання про походження інгульської катакомбної культури, далі подано соціологічний аналіз — розподіл поховань за статтю та віком, територіальне групування їх та реконструкція соціальних стосунків. Розглядаються особливості, визначні категорії поховань — з модельованими черепами, з візками, з професійними наборами тощо.

Розділ п'ятий, порівняно короткий, «Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я», паралельний попередньому.

Розділ шостий — «Етносоціальна характеристика ямного і катакомбного населення за матеріалами керамічного комплексу». Тут подано класифікацію кераміки, а також соціальний і етнічний аналіз населення, що впливає з неї.

Наступний розділ, сьомий, називається «Економічна характеристика ямно-катакомбного суспільства». У ньому вказується, якими важливими для первісної економіки були динаміка змін клімату, демографічна ситуація, моделі скотарського господарства.

Останній розділ названо «Загальні підсумки». Тут розподіл на дві культури зведено до неопублікованого рукопису В.О. Городцова. Розвиток станово-кастової системи у бронзовому віці Північного Причорномор'я розглянуто загалом і поставлено у зв'язок з аналогічними явищами в інших країнах і періодах. Це, можна сказати, висновок усієї праці, тож по суті праця складається з шести розділів, вступу та висновків. Із цих шести розділів перші два є звичними для будь-якої археологічної монографії (теоретичні основи та опис джерел), а в інших чотирьох розділах проводяться паралельно етнічна й соціологічна інтерпретації археологічного матеріалу спочатку катакомбного (один розділ), а потім ямного (інший розділ) за похованнями, потім обох видів разом за керамікою (це третій розділ) і, нарешті, їх економічна інтерпретація (розділ четвертий).

Виклад не надто чітко розподілено за усіма цими розділами. Багато питань неодноразово викладено у різних розділах (ось тут і стали б у нагоді покажчики). Скажімо, символи влади (це вже інтерпретація) описані в розділі 3 як джерела, а в розділі 4 — як предмет соціальної інтерпретації. Або поділ теми на розді-

ли не дуже вдалий, або розділи сформовано із попередніх окремих робіт і матеріал не був достатньою мірою перерозподілений між ними. Через те я буду аналізувати працю С.Ж. Пустовалова, не дотримуючись послідовності її розділів, а виходячи з логіки його концепції, торкаючись її найважливіших пунктів.

Теоретико-методологічні основи свого дослідження С.Ж. Пустовалов викладає найбільше в другому розділі, але не раз зупиняється на цих питаннях і в інших місцях книги.

Він вважає, що нинішнє соціоархеологічне вивчення поховань почалося зі статті Л. Бінфорда 1971 р. «Похоронні практики», оскільки там Л. Бінфорд запропонував метод виміру трудозатрат для соціального ранжирування поховань. Але ж у американській археології є й раніші роботи про методи соціального ранжирування — стаття 1958 р. У.Х. Сірса (W.H. Sears) щодо кореляції курганних обрядів із соціальними класами; книга 1962 р. Дж. Гуді (J. Goody) «Смерть, власність і предки». Після Л. Бінфорда критерій трудозатрат використав К. Ренфрю у працях із «соціологічної археології» (він же й пропагував цей термін). Щоправда, Л. Бінфорд не зводив соціальне ранжирування до підрахунку трудозатрат на поховання, він говорив загалом про ускладнення поховання зі зростанням статусу небіжчика.

Дійсно, у Новій археології ініціатива Л. Бінфорда вважалася проривом, але не через те, що він запропонував наочний економічний критерій ранжирування поховань, а тому що встановив прямолінійну залежність між формами поховань та організацією соціальних систем (Tainter 1978, р. 107). Але це є не перевагою, а недоліком бінфордівської Нової археології. «Нові археологи» (процесуалісти) практично ототожнювали археологічну культуру з живою соціальною системою, ігноруючи перекичування, внесені її археологізацією, та не враховуючи впливу інших факторів, зокрема ментальних систем, ідеології, релігії (згодом на цьому й зіграли постпроцесуалісти).

Тим часом, ще в середині ХХ ст. німецькі археологи (особливо Г.Ю. Еггерс) розробили принципи внутрішньої критики археологічних джерел і довели необхідність попередньо (до всякого іншого аналізу) пропускати археологічні матеріали крізь фільтр внутрішньої критики джерел, яка й повинна визначити, якою мірою до них можна застосувати інший аналіз.

Це особливо варто враховувати при аналізі поховань. Не можна увесь матеріал прямо розкладати за трудозатратною шкалою, зовсім іг-

норуючи вплив релігійних вірувань на поховальну практику. Наприклад, А. Хойслер наводив етнографічні свідчення того, що дітей могли супроводжувати найбагатшим інвентарем лише тому, що вони не прожили свій вік, і розлючені за це вони стають особливо небезпечними для тих, хто залишився жити. Тобто, перш ніж ранжувати поховання, слід спробувати відновити ідейні уявлення певного населення щодо смерті та іншого світу.

Беручись за соціальне ранжування парних поховань, С.Ж. Пустовалов з легким докором зазначає (с. 32), що Л.С. Клейн розглядає їх як прояви сексуальних етичних норм, а не соціальної градації. Він не хоче бачити, що небіжчики лежать саме в сексуальних позах (розкопшички м'яко висловлюються: «у подружніх обіймах»), а якщо так, то потрібно пробитися до змісту цього і лише потім дивитися, як це вписується до соціальної градації. Слід з'ясувати, чи через те в зрубників майже немає спільних поховань, що вони не мали небіжчиків, гідних такого ескорту на той світ, чи просто тому, що у них загалом не було такого звичаю. У третьому розділі С.Ж. Пустовалов констатує, що кількість колективних поховань катакомбної спільноти наближається до 17 % (с. 36). Це надзвичайно великий відсоток, що різко виділяє катакомбні культури з-поміж інших бронзової доби (у тих кількість спільних поховань обмежується кількома відсотками). Ніякими соціальними факторами цього не можна пояснити (навіть якщо припустити коливання прогрес—регрес), і треба вдатися до залучення іншої релігійної традиції (пояснення я знаходжу в Індії).

У четвертому розділі автор аналізує поховання з виробничими наборами (так звані поховання ремісників). Вони є показовими саме для катакомбних культур (до 30 комплексів): ливарники, ковалі, теслі, зброярі, бальзамувальники тощо. Це всього 2—3 % поховань. Але в інших культурах бронзової доби їх немає взагалі. Чи означає їхня наявність у катакомбній культурі її особливу просунутість, особливу виокремленість ремесел у ній? Виділення професіоналів безперечно, але чи особливе? Насамперед це означає, що в уявленнях катакомбників інструментарій їм знадобиться у світі іншому, себто, що вони там продовжуватимуть те саме життя, яке вели у цьому світі. Це особливе есхатологічне уявлення, яке існувало не в усякій релігії. В християнській релігії, наприклад, світ інший малюється як повна протилежність земному. Там інструмент не

знадобиться. У зрубників інструментів було не менше, ніж у катакомбників, і майстри різних професій існували, але у світ інший вони вирушали без професійного інструментарію. Виходить, збиралися вести інше життя.

Їжу (в невеликій кількості) брали з собою й ті, й інші, але лише в дорогу. Поза тим, незрозуміло, чи не була супровідна їжа лише офіруванням богам або предкам.

Розбивши могили на шість категорій за витратами праці на поховання, С.Ж. Пустовалов сприйняв ці категорії за реальні верстви населення (знать I розряду, знать II розряду, знать III розряду, заможні рядові, біднота й неповноправні) і далі вже маніпулює цими категоріями як реальними прошарками, розглядає належність до них ремісників, взаємини між ними, територіальний розподіл тощо. І це тоді, коли ми навіть не можемо бути впевненими, що це умовні показники майнового становища й статусу. Адже причини, через які витрачали більше чи менше праці на могилу, могли бути найрізноманітнішими: ситуативними (залежними від обставин смерті), племінними (прийнято чи ні в даному племені будувати простору могилу), категоріальними, але не пов'язаними з майном або статусом (наприклад, поховання небезпечного чужинця чи запідозреного в злочинстві). Розглядати працезатратне ранжування як відображення майнового або статусного розшарування правомірно, але лише як одну з гіпотез. Все ж робота Л. Бінфорда, на яку орієнтувався С.Ж. Пустовалов, занадто прямолінійна.

Ту само прямолінійну механістичність демонструвала й команда В.Ф. Генінга (до якої входив С.Ж. Пустовалов), розробляючи формалізовану методіку обробки поховань. В.Ф. Генінг виходив зі своїх уявлень щодо етносу, побудованих на ґрунті догматичного сприйняття марксистської концепції формацій, і низки інших своїх уявлень із розряду марксистської схоластики. Я не хочу цим сказати, що весь марксизм схоластичний. У марксизмі, попри його основні вади, були й окремі розумні розробки. Але побудови В.Ф. Генінга не належали до таких. На цій базі В.Ф. Генінг нав'язував своїм підопічним жорсткі схеми, згідно яких одні ознаки — соціальні, інші — економічні, треті — етнічні. Стосовно подібних своїх ранніх поглядів Л. Бінфорд пізніше говорив, що вони були «дурнуваті» (*somewhat silly*). На відміну від Л. Бінфорда, В.Ф. Генінг тримався своїх теоретичних засад до кінця. Я не хочу цим піддавати цькуванню заслуженого археолога. Він зробив

дуже багато в археології. Але він прагнув досягти успіху ще й у розробці теорії, для чого у нього не було достатньої підготовки.

Думаю, що догматизм багаторічного керівника вплинув і на методологічні засади С.Ж. Пустовалова. Він пише (с. 17), що після критики В.С. Ольховського (1995) методологічної книги команди В.Ф. Генінга деякі колеги дистанціювалися від вченого, а він, С.Ж. Пустовалов, зберіг вірність його принципам. Що ж, зберігати, ймовірно, було не варто.

У п'ятому розділі автор дорікає А.В. Ніколовій (с. 106, 111) за те, що вона не розподіляє ознак на хронологічні та етнічні, тобто не слідує В.Ф. Генінгу. Я тут на боці А.В. Ніколової: ознаки не мають цільового характеру. Вони акумулюють інформацію, її потрібно опрацювати для типологічних висновків, а як потім використати отримані угруповання і закономірності — у хронологічних цілях чи в територіальних або ж для зв'язку з мовою тощо — залежить від ситуації. Далі автор дорікає А.В. Ніколовій за те, що в неї усі ознаки незалежні. Він вважає, що спочатку слід встановити факторним аналізом, які з них залежні, а які незалежні. Формальна незалежність визначається не факторним аналізом, а здоровим глуздом — виявленням наочних залежностей (як це робити, показав шведський археолог М. Мальмер у 60-і рр.: Malmer 1962). Факторний же аналіз, як і будь-яка кореляція, встановлює незримі зв'язки між формально незалежними ознаками, і ці зв'язки є історичними. Їх ми звичайно й шукаємо.

Однак, незважаючи на безперечний збиток від невірної постановки вихідних положень, конкретні статистичні виклади можуть привести до цікавих результатів, нехай і з необхідністю застережень і стриманості у висновках.

Етнічне визначення саме по собі також не таке просте, як це здавалося В.Ф. Генінгові і як він це нав'язав своїм соратникам. Подібно до А. Хойслера, позу небіжчиків С.Ж. Пустовалов вважає найстійкішою ознакою (с. 137), надаючи їй рангу етнічної (чого А. Хойслер не робив). Справа не у виявленні більшої чи меншої усталеності (і отже етнодіагностичного) значення тієї або іншої ознаки, та й то це питання більшої чи меншої ймовірності. Вся проблема в тім, що, говорячи про етноси в давнину, ми насамперед маємо на увазі їхню мовну належність, а мова передається новим поколінням інакше, ніж культура. За всілякої можливості мовних запозичень і впливів, мова передається як ціле, як система. А культура не є системою,

навіть жива. Вона передається будь-якими частинами і у будь-яких пропорціях. Археологам притаманна ілюзія, що мовна наступність збігається з найпотужнішим струменем культурної наступності. А це не так. Наша матеріальна культура зараз майже цілком запозичена із західніших частин Європи, а мова залишилася російською. З'ясовувати мовну належність носіїв давніх культур можна лише шляхом складних міркувань з огляду на загальну ситуацію й картину міграцій, що зіштовхують дуже різні культури.

Насправді в археологів немає права говорити про етноси у первісних культурах. Ми навіть не знаємо, чи існували в первісні часи етноси як чітке явище. Але щойно ми переведемо розмову з етносу на мову (а ми це зазвичай робимо), то відразу й стане ясно, що прав маніпулювати поняттями «етнічні групи», «етносоціальна характеристика» тощо (тобто насправді «мовні групи», «лінгвосоціальна характеристика») у нас нема. Ми можемо лише будувати обережні гіпотези про те, які мови пов'язані з нашими археологічними явищами, і висувати їх лише наприкінці археологічного дослідження. А до того варто говорити про обряди, культури, їхні варіанти, типи тощо.

Випереджаючи свою класифікацію кераміки, автор згадує, що Л.С. Клейн розрізняє класифікацію й типологію. Під першою, буцімто прийнято розуміти угруповання за зовнішніми, формальними, показниками, під другою — за змістовними ознаками. Видно, мою «Археологіческую типологию» С.Ж. Пустовалов читав надто давно й зовсім забув. У мене класифікація відрізняється від типології зовсім іншим. Для мене формальні ознаки важливі в обох. Але класифікація відрізняється жорстким розподілом і постає чимось подібним до бібліотечного куба, де об'єкти розсортовані по шухлядах. Кожен об'єкт може потрапити тільки в одну з них. А типологія розглядає роїння ознак навколо якихось центрів тяжіння, які й утворюють ідеали типів. За ступенем наближення до них об'єкти можуть бути більш типовими або менш, а можуть належати до двох типів одразу. На відміну від класів межі типів розпливчасті й умовні, залежать від того, який ступінь обчисленого зв'язку ми задамо. Це є близьким до розрізнення монотетичного та політетичного угруповань у Д. Кларка.

Я наводив також максимально твердий вид класифікації, назвавши її канонічною. Це та, яку обрав В.О. Городцов, а за ним багато хто з його учнів (А.В. Арциховський, О.Я. Брюсов

та ін.). У цій класифікації на додаток критерії розподілу чітко фіксовані за кроками: спочатку матеріал ділиться, скажімо, за призначенням, потім за матеріалом, потім за довжиною і т. д. Ця класифікація дуже зручна для обліку й зберігання, для публікації довідників тощо, але має низку недоліків при дослідженні. В.Ф. Генінг, природно, надавав перевагу їй, і саме цей варіант обрав С.Ж. Пустовалов для своєї класифікації кераміки. Він розробив нову схему класифікації, відмінну від стихійно наявної, назвавши її «ієрархічною». Скажімо, ріпчастою у нього називається посудина, у якої висота є значно меншою за найбільший діаметр (с. 111). Під це визначення підійдуть усі миски. Для мене ріпчаста посудина відрізняється невеликим отвором і дуже роздутим тулубом, а також відвертеним і загнутим назовні приплюснутим вінцем. Висота може наблизитися до діаметра.

Це демонструє звичний огріх класифікацій команди В.Ф. Генінга: вони йдуть не від реального матеріалу, а від ідеальної й досить умовної жорсткої схеми, що відповідає якимось абстрактним уявленням теоретика і нав'язується матеріалу. Тим часом С.Ж. Пустовалов так формулює її особливість: *«Підводячи загальні підсумки класифікації кераміки даної вибірки, треба насамперед відзначити, що вона переслідувала певну мету — етнічну характеристику даного населення. Виділені типи посуду, особливо ті, котрі традиційно вважаються ритуальними, виявилися етнічно інформативними»* (с. 115). Повторю, що немає особливих етнічно інформативних типів, а для гнучкого використання в складних цілях канонічна або «ієрархічна» класифікація підходить найменше.

Попри все С.Ж. Пустовалову вдалося встановити певні особливості катакомбної кераміки, виявити деякі закономірності, які потребують тлумачення. Наприклад, що кількість ямних типів у східно-катакомбних могилах у п'ять разів більша, ніж кількість східно-катакомбних у ямних. Він пояснює це тяжінням ямного населення до адаптації в катакомбне суспільство. Це може бути свідченням кастових відносин, але може виявитися й простою асиміляцією переможених.

База дослідження. Характеристику джерел автор розглядає у спеціальному розділі (третьому), але частково і в інших. Що відразу ж привертає увагу: базу дослідження обмежено територією України. Це має свої зрозумілі мотиви, але з огляду на висунуту проблему (взаємодія культур) така постановка є дещо недо-

лугою. Поза увагою залишено передкавказьку катакомбну культуру й середньодонську. Катакомбні культури надто взаємно переплетені, вони погано розчленовані, розсікати їх сучасними політичними кордонами недавнього походження нерационально. Тим паче, що автор сміливо ставить надзвичайно важливе й кардинальне питання про саме існування традиційно прийнятних катакомбних культур.

У нього в дослідженні немає донецької катакомбної культури, передкавказької, нижньодніпровської та інших. Уся сукупність катакомбних культур, принаймні території України, розчленована на дві культури — східну та інгульську (або західнокатакомбну). Вказано (і статистично підтверджено) їхні ознаки. Для інгульської характерні: овальні шахти, випростані на спині небіжчики, амфори, прокреслена орнаментация кераміки, моделювання черепів, багато кенотафів. Східній культурі притаманні: прямокутні шахти, скорчені на правому боці небіжчики, кубки, шнурова й тасьмова орнаментация кераміки, а особливо зашипами, курільниці й жаровні, застосування вогню, свідчення рибальства, деформація черепів, лук і стріли, прикраси, супровідна їжа.

Автор не підкреслює цього кардинального перегляду, не проголошує його, але насправді здійснює. Якщо не перегляд (а може бути й перегляд!), то, в усякому разі, перевірка традиційного членування давно назріла. Розподіл всієї катакомбної спільноти на культури було проведено поступово й на око, так би мовити, виходячи з очевидності. Якби катакомбні культури збігалися з територіальним поділом, то все було б ясно. Ніхто ж не сумнівається в існуванні бішкентської чи злотської культур. А з катакомбними культурами України, Росії й Молдови не так. Через їхній стик, взаємне накладання, взаємодії й взаємовпливи, скажемо прямо, очевидності їхнього виокремлення немає. Його потрібно доводити кореляцією ознак, збігами (точніше, сполученнями) у їхньому роїнні, кластерами. Широ кажучи, ніхто й ніколи не зробив того. Ми вповзли тихою сапою в нинішнє існування «варіантів», які потім з моєї легкої руки стали культурами.

В ідеалі слід було б провести наново типологічний (суто типологічний!) аналіз ямних і катакомбних культур Північного Причорномор'я, кореляцією ознак виділити якомога більше дрібних і якомога більше компактних груп пам'яток, потім визначити їхню територію й стратиграфічні взаємини, а вже потім установити їхні зв'язки — подивитися, в які більші

групи й у яких планах вони поєднуються. Етнічні, соціальні, економічні та інші діагнози — це все наступні шаблі досліджень.

Працю С.Ж. Пустовалова слід розглядати як перший акт цієї загальної ревізії основ. Адже у нього виявлення культурних блоків ґрунтується на статистиці ознак. На жаль, немає їхньої кореляції, немає граф зв'язків, але деякі очевидні збіги цього плану відзначено. Однак, чи не приховані під шапкою принаймні східної культури декілька досить різномірних культур? Це лишається незрозумілим.

З недостатньою чіткістю виділення культур пов'язана й розмитість подання в таблицях ілюстрацій. Немає порівняльних таблиць, які для цілей С.Ж. Пустовалова були б конче необхідними. Так, для нього важливою є чітка відмінність катакомбних наконечників стріл від ямних, адже він постулює смерть упокорених ямників саме від катакомбних стріл. Таких випадків понад 60 (с. 55)! На словах відмінності між ними сформульовані не надто ясно, а в таблицях ті й інші подано впереміж.

Походження катакомбних культур. Це надзвичайно складна проблема. Величезні труднощі постають при розв'язанні питання щодо походження будь-якої археологічної культури. Зазвичай коріння її розходиться у різні боки. Тож не дивно, що пропозиції С.Ж. Пустовалова залишаються спірними. Він розглядає цю проблему в четвертому розділі (параграф 4.1.1), але звертається й у параграфі третього (питання про сокири-молоти).

Погоджуючись зі мною, що катакомбники були прийшлими у Північному Причорномор'ї, С.Ж. Пустовалов не визнає північно-західного джерела міграції. Він вважає разом з Л.М. Гумільовим, що мігранти зазвичай оселяються в природній зоні, що аналогічна вихідній, і займають там тотожну нішу. Тому він відкидає можливість міграції лісових жителів Ютландії в степи Причорномор'я, а Анатолію вважає схожою зоною. Це не так. У Ютландії одиночні поховання були поширені не в лісах, а на луках. Ліси займала культура, споріднена з нашою культурою ямково-гребінцевої кераміки. У Північному Причорномор'ї донецька катакомбна культура також не заходила далеко у відкритий степ, а трималася річкових долин. Поза тим, Гумільовське переконання, що культура лишається незмінною у своїх мандрах, є помилковим. Міграція — це надзвичайний струс, переживши який культура радикально змінюється.

Далі С.Ж. Пустовалов звертає увагу на те, що для інгульської культури характерні овальні й

круглі будівлі. Це він меншою мірою бере з розкопок поселень, більше з поховання як моделі житла (кромлехи, овальні шахти й катакомби). Саме такий характер жител існував на Близькому Сході, починаючи з неоліту. Цьому він протиставляє прямокутні помешкання в енеоліті й бронзовому віці Північного Причорномор'я поза інгульською культурою. Але якщо він виводить цю культуру з Анатолії, то й слід зіставляти з Анатолією, а там у бронзовому віці житла були прямокутними (див. Трою).

Далі автор розглядає моделювання черепів (себто, покриття їх спеціальними масками із глиняної маси в суміші з вохрою та іншими речовинами). Для нього це є безсумнівним свідченням походження катакомбників із Близького Сходу. Він чомусь розглядає це явище як різновид культу черепів, насправді ж це є, звичайно, обряд переходу в інший світ. Ті, хто ховали, виходили не з особливої сили голови, а з надможливостей небіжчика впливати на живих крізь слабко закриті природою отвори в тілі. Тому потрібно було, з одного боку, забезпечити краще збереження зовнішнього вигляду небіжчика, а з іншого — спеціально закрити отвори для душі. Цими діями намагалися утримати душу упокоєного в тілі. Недарма ж на масці прорисовували закриті очі. Точно як на золотих масках Мікен. Обряд відкривання вуст й очей у Єгипті був розрахований не на оживлення небіжчика, а, навпаки, на його «правильне» сприйняття світу іншого, тобто на його закріплення за іншим світом. Це там він повинен відкрити очі й уста, а тут тримати їх щільно закритими.

Двоє ставлення до небіжчика пронизує всю поховальну обрядовість катакомбників. З одного боку, відчувалося прагнення забезпечити його душі спокій і задоволення від перебування у мертвому тілі й у могилі (принаймні, на певний час), а з іншого — утримати його силою в могилі, оборонити живих від нього. Я прекрасно пам'ятаю, як розкопував камери, вхід до яких був підпертий зовні, щоб затруднити небіжчикові вихід.

Увесь цей комплекс дій і бальзамування померлих поширювалися з Єгипту. Цю версію вперше висунув і докладно розробив Е. Сміт на початку ХХ ст. Але в нього виходило, що єгипетську культуру розносили міграціями по всьому світові такі собі «діти сонця», тому що такі подібності з єгипетськими муміями й обрядами (до деталей!) виявлялися в усьому світі — від Австралії до Америки. Поступово це підірвало ідею таких відцентрових міграцій з

Єгипту — стало ясно, що частина цих подібностей утворилася конвергентно, а частина — через багатоступеневі впливи. Ідеї престижного поховання поширювалися серед знаті. Недавно К. Крістіансен і Т.Б. Ларсон вибудували цілу концепцію щодо ролі подорожей вождів у бронзовому віці для пояснення поширеності подібних запозичень (Kristiansen, Larsson 2005).

Очевидно, так само поширювалася й підземна камера (катакомба) як могильна споруда. Автор відзначає ідею В.Я. Кияшка 1979 р. про повторення в катакомбі плану дольмена. Ідея щодо зв'язку катакомб із дольменами належить не В.Я. Кияшку — її висунув на початку ХХ ст. Е. Сміт у спеціальній роботі про генетичний зв'язок катакомб, єгипетських мастаба і дольменів (Smith 1913). Але, за Е. Смітом, катакомба виникла не з дольмену, а, ймовірно, за переходу від поховань у природних і штучних печерах гірської місцевості до місцевості, позбавленої гір. Це реалістичніше. Так можна уявити собі походження форми катакомби в першій культурі, де вона з'явилася, — халафській V тис. до н. е. у Північній Месопотамії. Звідти ця ефектна форма могили швидко стала пробиватися в усі кінці: у Єгипет, Середню Азію, на Південний Кавказ, у Палестину, на Кіпр. З'явилася вона й у доямний період у Північно-Західному Причорномор'ї. Звідки й з ким вона прийшла в катакомбні культури, питання складне. Занадто багато можливостей. Могло бути й так, що цю форму могили принесла в Північне Причорномор'я одна з катакомбних культур, а інші запозичили в неї. Більш ранні катакомби є в різних місцях. Імовірно, це питання слід вирішувати з огляду на інші компоненти катакомбних культур.

Зокрема, у третьому розділі констатується, що впускних поховань катакомбників 96,3 % (с. 34). Це означає, що ідея зведення курганів була чужою для них. Вони використовували кургани просто як височини, пагорби, куди й воліли впускати небіжчиків. Тож катакомбні культури сутнісно не курганні. У цьому значенні слід розглядати ґрунтові могильники катакомбних культур. З іншого боку, представлені в додатку ґрунтові могильники зарховані до катакомбних на незрозумілих підставах. На деяких з них катакомби відзначені лише іноді. Я розумію, що наявність катакомби є не обов'язковою, можуть бути й інші ознаки, але в такому разі повинні бути надані обґрунтовані критерії належності до культури.

Молочанське святилище також не може розв'язати питання про походження культу-

ри. Перетворення кургану на святилище означає, що це новація в катакомбній культурі, що ідея святилища неспоконвічна в ній, отже, не прийшла з нею. Від близькосхідного зіккурата, з яким його порівнює С.Ж. Пустовалов, Молочанське святилище відрізняється відсутністю щаблів (за кількістю богів) і «вівтарем» (тобто якимось майданчиком) на вершині. Зіккурат — не храм, внутрішніх приміщень він не мав і слугував сходами для підняття бога на небо. Поруч будували храм, причому не як молитовню, а як житло бога. Індоевропейці ж храмів не мали, молилися простонеба. Деякі індоевропейські народи (арії, греки) уявляли житло своїх богів на горах (Міру в аріїв, Олімп у греків). Цілком можливо, що катакомбники помістили своїх богів на штучну гору і навіть можливо, що скористалися ідеєю, що прийшла зі сходу, звести пандус на цю вершину. Але це не свідчить про їхнє походження зі Сходу.

У третьому розділі розглядаються катакомбні сокири-молоти як доказ походження інгульської культури з Анатолії через Балкани. Для цього порівнюються пропорції та форма бойових сокир із зразками Дорака й Трої II. Дійсно, ці пропорції дуже близькі, але вони близькі також і з сокирами Бородінського скарбу культури багатовапалкової кераміки. Очевидно, сокири цього типу — престижні й традиційні — вживалися дуже довго, як і хрестоподібні булави. Але автор начебто не помітив, що за формою ці сокири близькі саме до сокир східної катакомбної культури (див. його рис. 3.4), а не інгульської (рис. 3.1—3.3). Східній же автор або дозволяє залишатися пов'язаною за походженням з північчю Центральної Європи, або (на карті 4.6) виводить її із Близького Сходу через Кавказ.

З інгульськими сокирами-молотами Пустовалов С.Ж., очевидно, зіставляє рельєфну орнаментацию сокир Дорака й Трої. Але характер цієї орнаментации зовсім інший. На анатолійських сокирах це немов би поперечний перев'яз на ділянці провуха — немов би густі пучки мотузок, між якими в середині проходить смуга в кілька рядів шишечок. Інша поверхня сокири вільна від орнаментации. В інгульських же сокир, набагато більш куцих, це рельєфні валикові зигзаги, що тягнуться уздовж і поперек усієї сокири, трикутники й овали. Цю орнаментацию можна зближувати з катакомбною орнаментацией на кераміці.

А за формою ці сокири близькі, як констатує сам автор, до сокир-молотів культури лійчастих кубків типів F і K (за М. Запотоцьким) і (як я давно відзначав) до сокир типу K (за

П. Глобом) культури одиночних поховань Ютландії, звідки найлегше припустити походження й донецьких шнурових кубків (подібність ідеальна: див. Klejn 1969).

Походження сокир-молотів самої Анатолії явно пов'язане з Європою, з проникненням до Анатолії культур, що мали зв'язки з баденською й, схоже, індоєвропейських. Це раніше, до радіовуглецевої революції, разуючи подібність баденської культури з Троєю пояснювали виведенням баденської культури з Анатолії (Kalizs 1963). Тепер усе перевернулося. Походження баденської культури з культури лійчастих кубків давно простежив Е. Неуступний (Neustupný 1959; 1973), а нова хронологія дозволяє виводити культури Трої з баденської. Мабуть, це й було походженням хето-лувійського населення Анатолії.

З походженням катакомбних культур пов'язана їх припустима мовна належність. У двох місцях першого розділу С.Ж. Пустовалов відзначає, що кастову систему Індії створювали індоарії, які (тут він приймає відомі уявлення О.Ю. Кузьміної та ін.) походять із Аркаїма й Синташти, а там перші поховання були в катакомбах (с. 9, 12). Він не помічає, що це уявлення дещо підриває його ідею про те, що катакомбники — не індоєвропейці.

Вельми цікавими видаються мені виявлені С.Ж. Пустоваловим в катакомбних похованнях видові співвідношення у супровідній їжі: на першому місці кінь (16 %), а рогата худоба — на другому з великим відставанням (5,4 %), причому частка коня підвищується зі сходу на захід. По-перше, це збільшує ймовірність індоєвропейської атестації катакомбників, а по-друге, послаблює позиції тих, хто виводить коня в степових культурах бронзової доби з Поволжя й Приуралля.

Проблема катакомбних первин писемності. Помітне місце у системі поглядів С.Ж. Пустовалова займає аналіз катакомбних розписів — реконструкція за ними знакової системи, близької до первин писемності, зокрема протобіблських письмен ранніх семітів. Це дозволяє йому підкреслювати більшу наближеність інгульської катакомбної культури до державності (що важливо для констатації станово-кастової системи) і підсилює аргументацію на користь близькосхідного походження цієї культури. Ці розписи навіть винесено на обкладинку книги. Основні матеріали з цього питання зібрані в четвертому розділі (підрозділ 4.2.8). Повна добірка і систематизація цих матеріалів — безперечна заслуга автора, як і розгляд можливих гіпотез.

Тема останнім часом стала модною. З'явилася купа робіт з трипільської писемності, зрубної, шумерських письмен у Північному Причорномор'ї. Підняти проблему катакомбної писемності за таких обставин логічно. Підозрілих явищ такого плану в катакомбних похованнях багато — зображення на кераміці, візерунки вохрою на долівці могил, на цинонках. Але давайте розглянемо їх тверезо й спробуємо вкласти їх на якесь місце в еволюційному ряді від звичайних зразків первісного образотворчого мистецтва та орнаментів до писемності.

Насамперед відволічемося від магії вислову «знакова система». Доводити її наявність немає сенсу: знакова система в катакомбників безперечно була, позаяк у них була мова. Адже всяка мова — це знакова система. Йдеться про те, чи була у них графічна знакова система. І це питання вирішується, скоріш, позитивно. Без сумніву, в них були певні умовні сигнали не лише звукові, але й предметні, адже вони були в усіх первісних народів. Чи зображували катакомбні люди якісь предмети? Іноді. Наприклад, стопи (сліди ніг) або закриті повіки на глині в очницях черепів. Можливо, вони зображали щось іще своїми грубими схематичними малюнками на кераміці чи долівці могил, але в цих випадках зрозуміти, що вони хотіли тим зобразити (і чи хотіли) так само неможливо, як довідатися без опитування, що намагалися зобразити діти молодшого дитсадкового віку.

Звичний шлях від примітивних сигнальних систем до писемності проходить через піктографію — писемність картинками, коли знак, що більшою чи меншою мірою реалістично зображує подію, цю подію й означає. У межах піктографії можливе поступове посилення умовності зображень. У грубому наближенні, наступний етап становить ідеографічна писемність — ієрогліфами, коли кожен знак позначає слово. Отут ще немає твердого зв'язку графіки зі звуковою мовою. Потім удосконалення веде до складової писемності, де кожен знак позначає комплекс звуків — частину слова, склад. Нарешті, вищий шабель еволюції дає фонетичну писемність, де кожен знак збігається з якимось елементарним звуком.

Можна будувати гіпотези щодо того, який міфологічний зміст вкладали катакомбники у викладені вохрою стопи в могилах — вищі якості душі небіжчика, як пише С.Ж. Пустовалов, чи слід одного з трьох кроків бога Вішну чи когось іще, або місце, куди повинен ступити дух небіжчика, вийшовши з тіла й вирушаючи у світ інший. Можна міркувати про

те, чи не повинні були зображені на бойових сокирах-молотах перев'язи зміцнювати сокири й магічно охороняти їх від полонки. Можна також обговорювати (а точніше — гадати), який зміст тих чи інших орнаментальних мотивів на кераміці і (єретична думка!) чи був у них взагалі який-небудь зміст. Якщо й був, то це знову ж знакова система, але дуже далека від писемності.

Питання щодо первин писемності для Пустовалова С.Ж. постає у тих випадках, коли в орнаменталії порушується принцип рапорту (ритмічного повтору), коли в рядку орнаментів з'являються різноманітні мотиви, коли поле, що орнаментується, заповнюється примхливо вигнутими лініями, грою геометричних фігур. Але перш, ніж проголошувати їх написом, слід розглянути, чи не є це лише новим стилем орнаменту. Справа в тому, що для «первісного бароко», як охрестили катакомбний стиль орнаменталії німецькі дослідники, характерний «острах порожнечі» (*horrorva cui*), прагнення створити враження багатства й новизни, вселити думку про велику працю, вкладену у виріб, надати виробу характеру унікальності — ні в кого такого немає. У цьому контексті відрив від стандартних мотивів орнаменту, що повторювалися, ставав прийомом мистецтва. Саме по собі це, звичайно, є свідченням зростання майнового розшарування — багатство стає престижним.

Як відрізнити напис від такого прийому орнаменталії? Ймовірно, довжиною знакового ряду та його невеликим розміром у порівнянні з вільним полем. Таких написів у розпорядженні дослідника немає.

Знаки, що ведуть до писемності, — це засіб комунікації. Важливо не тільки, щоб творці зображень вкладали в них якийсь зміст, але й щоб цей зміст був зрозумілим оточенню, щоб він був однаковим для однакових знаків. А це означає повторюваність знаків. С.Ж. Пустовалов будує таблицю повторюваних знаків. Але й тут є одна ілюзія, під яку легко потрапити. За простоти орнаментальних мотивів (крапка, лінія, дуга, зигзаг, гак, трикутник, ромб із двох трикутників тощо) легко підібрати їхні повторення. Понад те, схематизувавши їх, неважко углядіти аналоги в початкових алфавітах, що С.Ж. Пустовалов і робить (рис. 4.43). Але доки немає написів, немає й літер. Є ще одна можливість — поява псевдонаписів, тобто знаків, вибудованих у ряд та схожих на текст, але таких, що не мають ніякого змісту через копіювання дійсних знаків людьми неписьменни-

ми. Такі імітації найважче відрізнити від написів, хіба що за неупорядкованістю літер. Але з'являються вони зазвичай безпосередньо поблизу писемних цивілізацій. Жодних ознак цих імітацій у катакомбному або янному середовищі немає.

Такий висновок можна зробити на основі зібраних С.Ж. Пустоваловим матеріалів. Тож до писемності катакомбникам було далеко, і ранні семіти тут ні до чого. А от що мені справді здається істотним, то це те, що аналогічні візерунки порошком вохри прийнято виводити на підлозі жител у індійців щоранку дотепер. Вони називаються там «ранголі». Схожі візерунки, але особливого типу (і виведені в особливих випадках) називаються там «мандалами». Як на мене, це може бути однією з ознак індоарійської належності катакомбного населення, а заодно давати певне уявлення щодо справжнього характеру розписів, розглянутих С.Ж. Пустоваловим.

Візки та війна. Розмірковуючи про візки (підрозділ 4.2.5), учений зараховує їх до озброєння й навіть ставить у ньому на перше місце (табл. 4.18 — «Розподіл видів озброєння між етнічними масивами»), прирівнюючи колісницю за значенням у війні до танків. Він не один такий, але, приписуючи всім візкам бойові функції, автор явно переборщив. Для його концепції таке трактування гарне тим, що підсилює військову перевагу інгульської культури й підтверджує її інтерпретацію як вищої касті.

Але, насамперед, слід усунути всі чотириколісні візки з важкими масивними дерев'яними колесами і ярмом, оскільки їх явно запрягали волами, і вони призначалися не для бойових дій, а для транспортування вантажів. А Хойслер зібрав відомості про такі візки з усієї Європи, і скрізь, де можна встановити запряжку, у ній були ярмо й воли (Häusler 1984; 1986; 1992; 1994; 1999). Виходить, мова може йти тільки про двуколки. Ті з них, які мали такі ж масивні колеса, запрягалися, швидше за все, теж волами й використовувалися, ймовірно, для мобільніших перевезень менших вантажів, а, можливо, для престижних і сакральних процесій. Це могли бути парадні виїзди вождя й похорони.

Виявивши таку двуколку в катакомбному похованні Тягунова Могила, С.Ж. Пустовалов і М.М. Чередниченко припустили її бойове призначення. Підставами для цього були легкий кузов, зміщена назад вісь, похилий овальний передок і вигнутий дишель. Вони вважали, що у візок були запряжені коні, і це робило

його бойовою колісницею, хоча важкі колеса й відсутність вудил і віжок (знайдено стрекало) робило б таку колісницю навряд чи придатною до бойових дій.

Другий такий візок виявила Л.П. Крилова у катакомбному похованні на Криворіжжі. Небіжчика знайдено у стані сидячи, притуленим до задньої стінки візка. У лівій руці було стрекало. За реконструкцією Л.П. Крилової, візок був критим, а в його ярмо (воно зафіксоване) було запряжено пару волів.

Третя двуколка з масивними колесами й легким кузовом знайдена Р.О. Литвиненком у Їжевці на Донеччині. У могилі виявлено також череп і кінцівки бика.

С.Ж. Пустовалов так переконаний, що це все бойові колісниці, призначені для кінної запряжки, що безсумнівна знахідка ярма з такою колісницею змушує його не відкликати гіпотезу про бойове призначення, а припустити перекручування конструкції спеціально для похорону. *«Важке ярмо, знайдене в камері, — пише він, — навряд чи могло застосовуватися для бойової колісниці. Разом із цим бичача запряжка, логічна для важких чотирьохколісних візків типу того, яка була знайдена біля хутора Кудинова..., у даному випадку виглядає недоречною. Навіщо, запитується, запрягати биків у такий легкий одноосовий візок? Можна було б цілком обійтися більш витонченими еквадами»* (с. 80). Він вважає: немає гарантії, що всі деталі належали одному й тому ж візку, *«у похованні, очевидно, знаходилися деталі, несумісні в одній конструкції»* (там само). С.Ж. Пустовалов залучає для аналогії карпатські й інші слов'янські звичаї, згідно яких для похорону у віз впрягали биків, тоді як зазвичай їздили на конях.

Автор виявив велику винахідливість та обізнаність, проте все ж це допоміжні гіпотези. А що більше допоміжних гіпотез потрібно для обґрунтування основної, то слабшою вважається система доказів. Навіть стосовно колісниць із Синташти й споріднених з нею пам'яток — з колесами на спицях і запряжених кіньми — ідуть суперечки, чи були ті колісниці бойовими чи лише сакральними й престижними — для кінних перегонів. Але цілком імовірно, що катакомбні двуколки з легким кузовом слугували зразками для вдосконалення й перетворення на синташтинську колісницю, придатну і для бойових дій. Двуколки ж із катакомбних поховань були все-таки швидше парадними й церемоніальними.

Кількість коліс могла мати не практичне, а сакральне значення. Так, явно не для практич-

ного застосування використовувалися ті триколісні колісниці Рігведи (I, 118.2), які О.М. Гей трактує як трираміні. С.Ж. Пустовалов резонно сумнівається в тому, бо ж цим образам Рігведи цілком відповідають триколісні моделі запряжених водоплавними птахами візків з візником із бронзової доби Подунав'я (Дупле), які, своєю чергою, зіставляють із міфічними поїздами Аполлона на північ на колісниці, запряженій лебедями.

Датування й співіснування культур. Велике значення для С.Ж. Пустовалова має датування поховань, розглянуте головню в третьому розділі (с. 49—57). Щоб обстоювати становокастову систему, йому конче потрібно довести, що ямна культура співіснувала значний час з катакомбними. Випадків взаємовпливів багато, і вони давно відомі. С.Ж. Пустовалову цього замало, а надто, що деякі колеги пояснюють ці факти коротким періодом контактів, а потім асиміляцією ямного населення і його розчиненням у катакомбному. Через те С.Ж. Пустовалов звернувся до радіовуглецевих датувань. Його колеги відкидають ці зусилля, посиляючись на хиткість і неточності радіовуглецевої хронології. Я, здається, був першим з радянських археологів, хто звернув увагу на недостатню вивіреність цієї хронології. Але я тоді переоцінив недоліки радіовуглецевого методу й, покладаючись на методичного В. Мілойчиша, затримався на короткій хронології довше, ніж це було раціонально. Я й досі продовжую тримати на думці ефекти викривлення і обмеженість методу, але при цьому, після дендрохронологічного калібрування, усвідомлюю його фундаментальну правоту — правоту в основних рисах.

С.Ж. Пустовалов узяв зведення радіовуглецевих дат А.В. Ніколової, розподіливши їх за культурами й упорядкувавши краще, ніж це зроблено його опонентами. Дійсно, смуга дат ямної культури на рис. 3.25 частково перекриває смугу з дат катакомбної культури. До смуги збігу потрапляють із майже трьох десятків дат ямної культури й двох десятків катакомбної по п'ять—шість дат з кожної добірки. З цього можна вивесити років сто співіснування. Але, поперше, сто років — це замало для реконструкції кастової системи. По-друге, радіовуглецеві датування припускають імовірнісний характер підсумків, і певна амплітуда дат передбачається. Якщо взяти це до уваги, то в основному тут хронологія ямної і катакомбної культур не збігається. Тобто, результат, швидше, не підтверджує висновок С.Ж. Пустовалова.

Інакший вигляд має інша добірка дат, де автор доповнив звід А.В. Ніколової могилами з Миронівки й Буджаку (табл. 3.26). Тут ямні й катакомбні поховання з району Орджонікідзе та верхів'їв Інгульця чітко розділилися хронологічно (ніяких взаємних накладань), і ямні могили біля Миронівки загалом збіглися з пізньою частиною згаданих ямних могил (Орджонікідзе—Інгулець). Але ямні могили з Буджаку вклялися в діапазон тих-таки катакомбних могил (Орджонікідзе—Інгулець), як і могили багатоваликової кераміки з Буджаку, лише дещо пізніші. Нарешті, катакомбні поховання Східної України (їх, щоправда, менше десятка) охопили своїм діапазоном обидва діапазони інгульських — і ямний, і катакомбний. Здавалося б, докази співіснування є. Але якого співіснування? На дуже різних територіях! А для реконструкції кастової системи потрібно співіснування на одній території, нехай і на різних ділянках, але розташованих поруч. Інакше може йтися не про кастову систему, а тільки про данницькі відносини.

У таблицях 1 і 2 у С.Ж. Пустовалова наведено значно більше радіовуглецевих дат (77+284), але вони не розподілені за культурами та регіонами. А варто було б це зробити й розглянути датування за регіонами.

Для точного й тонкого розрізнення дат, коли може йтися про часткове взаємне накладання вузьких діапазонів, радіовуглецеві датування поки не годяться. Покладатися доводиться на стратиграфію, і відсутність зворотної стратиграфії ямних і катакомбних поховань у курганних колонках у цьому сенсі є показовою. С.Ж. Пустовалов згадує кілька випадків такої стратиграфії. Їм варто було б відвести головне місце в аргументації. Але їх обмаль, і С.Ж. Пустовалов пояснює це сімейно-родовою належністю курганів, за якої чужинці мали доступ до поховання в кургані, тільки будучи адаптованими й прийнявши відповідний спосіб поховання (с. 138). Але це так само і прямий стратиграфії повинно було перешкоджати, а, поза тим, за кілька сотень років у курган зазвичай впущено лише кілька поховань однієї культури. Навряд чи це свідчить на користь постійного володіння курганами й спостереження за ними більше двох-трьох поколінь.

Апеляція ж до астрономічно-міфологічної хронології М.О. Чмихова і зовсім ні в які ворота не лізе.

Про господарство й побут катакомбників.

Відомі дослідники схильні були пов'язувати катакомбні культури з суббореальним кліма-

том та вельми рухливим скотарством, близьким до кочування (Артамонов 1977). Але дані, наведені в книзі С.Ж. Пустовалова, спонукають піддати ревізії й ці положення.

У цьому розділі автор аналізує господарство катакомбного населення, починаючи з природного середовища, з умов господарювання й головне — з клімату, що формує флору й фауну і створює умови для певних форм землеробства й скотарства. С.Ж. Пустовалов зібрав дуже цікаву інформацію про клімат. Суббореальний клімат, що охоплював існування катакомбної культури, ми зазвичай вважаємо пов'язаним з посухою і похолоданням (втім, я ще в 1980 р. писав про те, що він не був посушливим, див.: Клейн 1980, с. 32). Але виявляється, що аридизація й похолодання почалися лише наприкінці III та на початку II тис. до н. е., а катакомбні культури датуються від початку III тис. до н. е. Це означає, що вони існували за досить сприятливого для землеробства часу, і вдаватися до кочівництва їм не було чого. Навіть сам кінець теж є неоднозначним: з XXIII по XX ст. була підвишена вологість, і тільки з XIX по XVIII ст. — аридизація й встановлення суворого клімату. Це означає, що навіть якщо вести катакомбні культури з XXIII ст., як їх приводить у Причорномор'я Пустовалов (міграцією з Анатолії), це досить сприятливий час. А з аридизацією і похолоданням пов'язаний кінець катакомбних культур — їхній занепад і зникнення (з мого погляду — відхід на схід, у Середню Азію, а потім до Індії).

З моделей ведення господарства В.П. Шилов 1962 р. запропонував для степів три варіанти: два осілі, засновані на розведенні великої рогатої худоби й конярстві, і один рухливий — на вівчарстві. З них для катакомбних культур С.Ж. Пустовалов виділяє три форми в такому вигляді: рання, вигінна, заснована на розведенні великої рогатої худоби, а пізніше — дві форми: відгінне скотарство з перелоговим землеробством і рухливе вівчарство. Відгінний випас худоби, згідно його уявлень, спочатку проходив за маршрутами від прирічкових долин у відкритий степ, пізніше за меридіональним маршрутом: північ—південь. Не зрозуміло, хто і як за такого рухливого скотарства забезпечував достатню кількість землеробських продуктів, щоб у катакомбників міг розвинутися карієс в істотно більшому розмірі, ніж у ямників і зрубників. Якщо ямники, то чому в них цього карієсу немає?

Ще в третьому розділі С.Ж. Пустовалов відзначає набагато більшу частку карієсу в ката-

комбних (14 %) і багатоваликів (20 %) культурах (на тлі явної та зрубною — 5 %). Це вказує на значну роль землеробства в цих культурах, на споживання вуглеводнів: злаків і цукромістких продуктів. Про те саме свідчать і знахідки решток свині серед харчових залишків катакомбної культури. Це суперечить висновку щодо значної рухливості катакомбного населення та напівкочового способу життя. Хто б не вів землеробське господарство катакомбників, будучи їхнім нижчим прошарком, це аж ніяк не могли бути ямники, які землеробських продуктів у такому обсязі, як катакомбники, явно не споживали.

Досить цікаві й демографічні виклади Пустовалова С.Ж. Орієнтовні підрахунки кількості населення бронзової доби зроблено, виходячи з двох підстав, які утворюють межі діапазону: підрахунок за кормовою базою (її могли використовувати не всю) дає найбільшу чисельність, обчислення за кількістю курганів — найменшу (багато курганів зруйновано, та й не всі люди могли бути поховані в курганах). Але кінцеві показники викликають подив: з огляду на тривалість існування культури впродовж 400 р. населення становило 57 тис., а за умови у 800—1200 рр. воно повинно бути вдвічі меншим (та сама загальна кількість небіжчиків ділиться на більшу кількість років), але складало 61—41 тис.

Підсумки критичного розгляду. Підбиваючи підсумок, я повинен констатувати, що у своїй цікавій праці С.Ж. Пустовалов поставив низку найважливіших проблем вивчення катакомбної культури, відкрив нові ракурси вивчення й запропонував привабливі та плідні гіпотези. Його гіпотеза щодо походження катакомбної культури не може вважатися доведеною, це стосується й інших гіпотез. Стан матеріалу й методів такий, що зупинитися на одній гіпотезі зараз неможливо, і за таких умов збагачення спектру гіпотез безумовно є корисним. Не довів дослідник і свою базову концепцію — станово-кастових відносин між ямним і катакомбним населенням у Північному Причорномор'ї, хоча й розробив цю тему з максимальною повнотою. Немає в нашому розпорядженні значного накладання діапазонів радіовуглецевого датування ямних і катакомбних поховань на одній території, немає й достатньої кількості випадків зворотної стратиграфії.

Але сама постановка цього питання корисна, оскільки наведені дані про співвідношення різнокультурних груп населення, можливо, стануть у нагоді для реконструкції інших різновидів експлуатації або нерівноправності.

На мій погляд, є істотні огріхи в методологічній базі дослідження С.Ж. Пустовалова, пов'язані з тим, що він завзято дотримується деяких догматичних і прямолінійних схематичних принципів свого колишнього керівника В.Ф. Генінга. З іншого боку, саме застосування статистичних методів до величезного матеріалу, безперечно, повинно було дати цікаві результати й дало їх. А тлумачити їх можна по-різному. Але це найкраща характеристика добротної роботи, коли її можна використати незалежно від намірів і цілей автора.

Під час читання книги впадає в око роздратованість автора в бік незгодних з ним колег і опонентів. Коли С.Ж. Пустовалов сперечається з ними, його висловлювання набувають різкого й агресивного тону. Одних опонентів (С.Н. Братченко та Е. Кайзер) він звинувачує в «недостатньому знанні... матеріалів» (с. 13). Критичну статтю інших (своїх колег А.В. Ніколової й Л.А. Черних) він вважає «тенденційною, повною неточностей і перекручувань» і впевнений, що вона «не ставить задачу розібратися в моїй позиції й аргументації, а має на меті тільки очорнити автора» (с. 17). Він пише про «уперту відмову А.В. Ніколової визнати очевидні факти» (с. 54), а С.Н. Братченка звинувачує в «навмисних перекручуваннях зображення речей з поховань» (с. 55). Про реконструкції візка О.М. Геєм автор книги лише дивується: «що ж перед нами: реальний екіпаж, дослідницька небаліст чи помилка?» (с. 82). Найм'якша оцінка колег викладена у фразі: «Невдалою варто визнати спробу К.П. Бунятян і В.В. Отроценка виявити археологічні індикатори приватної власності за матеріалами зрубно-історичної спільності» (с. 146). Але автор негайно виправляє свою м'якість: «Це спірне допущення К.П. Бунятян і В.В. Отроценка в «Давній історії України» ... уже подається як рішення проблеми власності» (там само).

Я зовсім не прихильник утримання від суперечок і не проповідник беззубої критики. Наука взагалі буває конфліктами. Але коли йдеться не про ідейних ворогів, а просто про опонентів і колег, тон дискусії повинен бути товариським.

На віддалі мені важко розібратися, хто більше винний у створенні напруженості у відносинах дослідника з колективом, де він працює. Чи то автор вимагав неодмінного визнання своїх гіпотез повністю як остаточної істини, чи то колеги, висловлюючи здорові й тверезі судження, надмір іронізували й відкидали працю багатьох десятиліть цілком. Можливо, обидві сторони виявили

прикру відсутність доброзичливості й готовності побачити цінні ідеї в праці дослідника й у зауваженнях опонентів, а також свої огріхи.

Мені здається, у праці С.Ж. Пустовалова є багато цінного, і її варто зробити доступною російськомовному читачеві, а, можливо, й англomовному. Але, використовуючи можливості перекладів, тобто нового видання, її необхідно

істотно доопрацювати, виявивши більше обмеженості, пом'якшивши низку формулювань і перевіривши методичні засади. Сподіваюся, що мої критичні зауваження допоможуть авторові в цій роботі й спонукатимуть колектив його співробітників поставитися до його роботи з більшою толерантністю.

Переклад з російської В.В. ОТРОЩЕНКА

- Артамонов М.И.* Возникновение кочевого скотоводства // Проблемы археологии и этнографии. — Л., 1977. — С. 4—13.
- Клейн Л.С.* Возникновение кочевого скотоводства // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конф. — Кемерово, 1980. — С. 30—36.
- Клейн Л.С.* Откуда арии пришли в Индию? // Вестник Ленинградского университета. — 1980а. — 20. — С. 35—39.
- Ольховский В.С.* Погребальная обрядность в археологической реконструкции // РА. — 1995. — № 2. — С. 85—94.
- Пустовалов С.Ж.* Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — К., 2005.
- Равдоникас В.И.* Обряд умерщвления женщин в древности // Вестник знания. — 1929. — 2. — С. 68—70.
- Häusler A.* Neue Belege zur Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischem Raum // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. — 1984. — 25. — S. 629—682.
- Häusler A.* Rad und Wagen zwischen Europa und Asien // Treue W. (Hrsg.). Achse, Rad und Wagen, Fünftausendjahre Kultur- und Technikgeschichte. — Göttingen, 1986. — S. 139—152.
- Häusler A.* Der Ursprung des Wagens in der Diskussion der Gegenwart // Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland (Oldenburg). — 1992. — 15. — S. 179—190.
- Häusler A.* Archäologische Zeugnisse für Pferd und Wagen in Ost und Mitteleuropa // Hänsel B. und Zimmer St. (Hrsg.). Die Indogermanen und das Pferd. — Budapest, 1994. — S. 217—258.
- Häusler A.* Nomadenhypothese und Ursprung der Indogermanen // Polomé C. (Hrsg.). Miscellanea Indo-Europea (Journal of Indo-European Studies, Monograph № 33). — Washington, 1999. — S. 118—170.
- Kalízc N.* Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien. — Budapest, 1963.
- Klejn L.S.* Reiche Katakombengräber // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. — 1967. — 8 (4). — S. 210—234.
- Klejn L.S.* Die Donez-Katakombenkeramik, eine Schnurkeramik der Becherkultur // Behrens H. und Schlette F. (Hrsg.) Die neolithischen Becherkulturen in Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen. — Berlin, 1969. — S. 192—200, tabl. 1—2.
- Kristiansen K., Larsson Th.B.* The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmission and Transformation. — Cambridge, 2005.
- Malmer M.P.* Jungneolithische Studien (Acta Archaeologia Lundensia, series in 8, Nr. 2). — Bonn; Lund, 1962.
- Neustupný E.* Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik // Slovenská Archeológia. — 1959. — S. 260—284.
- Neustupný E.* Die Badener Kultur // Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. — Bratislava, 1973. — S. 317—353.
- Smith G.E.* The Evolution of the Rock-cut Tomb and the Dolmen // Quiggin E.C. (ed). Essays and Studies Presented to W. Ridgeway. — Cambridge, 1913 (reprint).
- Tainter J.A.* Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems // Schiffer M.B. (ed.) Archaeological method and theory. — New York, 1978. — Vol. 1. — P. 106—141.

Одержано 02.06.2009